Drs. Gijsbert Borgman
(MINISTERIE VAN VROM) SENIOR MEDEWERKER VAN HET MINISTERIE VAN VROM EN PROJECTLEIDER BIJ DE DIRECTIE NATIONALE RUIMTELIJKE ORDENING, VERANTWOORDELIJK VOOR DE BELEIDSAGENDA KRIMP.

Dr. Piet Renooy
PARTNER VAN REGIOPLAN BELEIDSONDERZOEK EN AUTEUR VAN DE STUDIE "VERKENNING RIJKSAGENDA KRIMP EN RUIMTE".

In het najaar lanceert Nederland een "Actieplan Bevolkingsdaling". Buiten de Randstad daalt de bevolking de komende jaren en daarop moeten alle beleidsniveaus zich voorbereiden.

Krimp BIEDT OOK RUIMTE

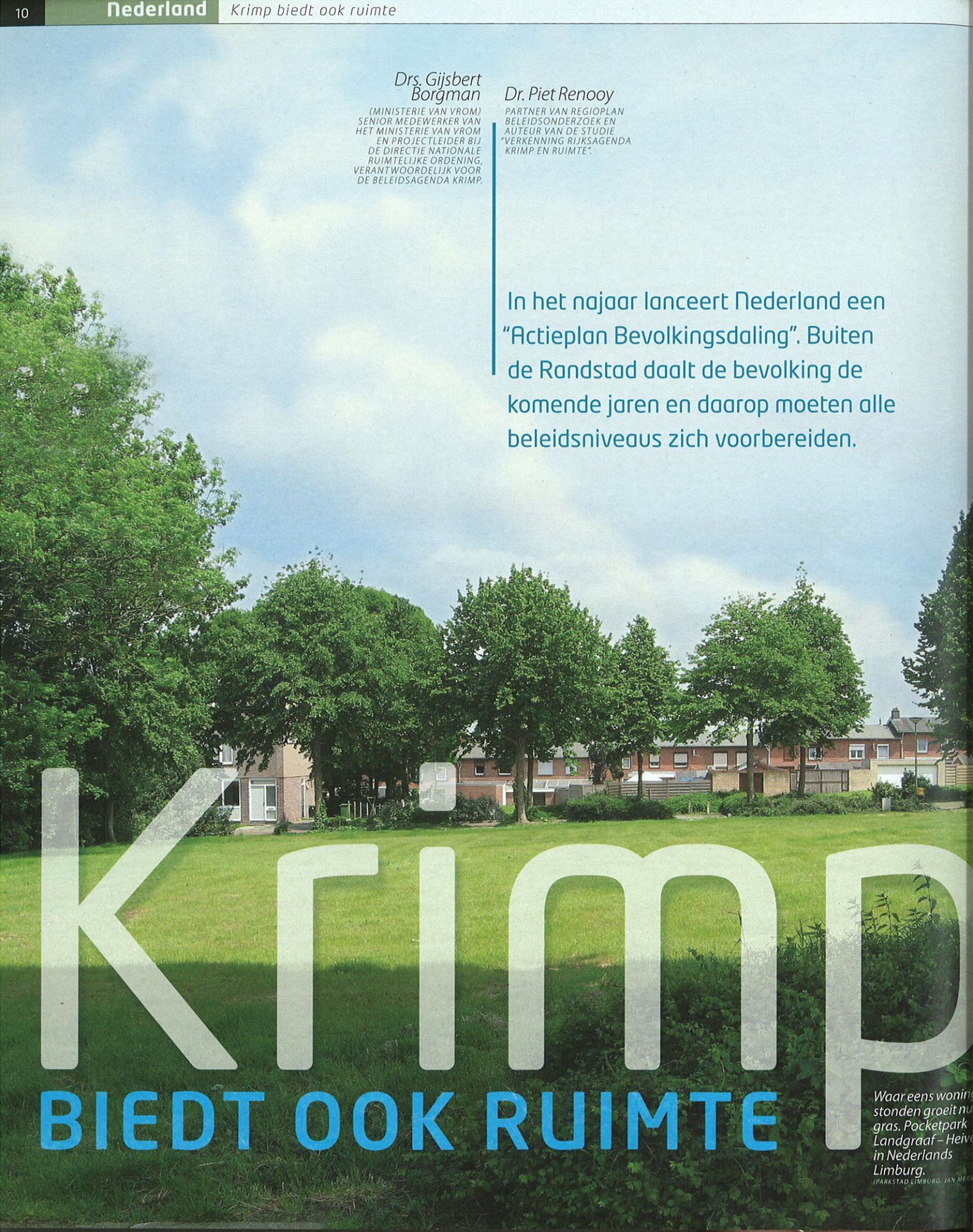

Waar eens woning stonden groeit nu gras. Pocketpark Landgraaf – Heiv in Nederlands Limburg.
(PARKSTAD LIMBURG, JAN ME

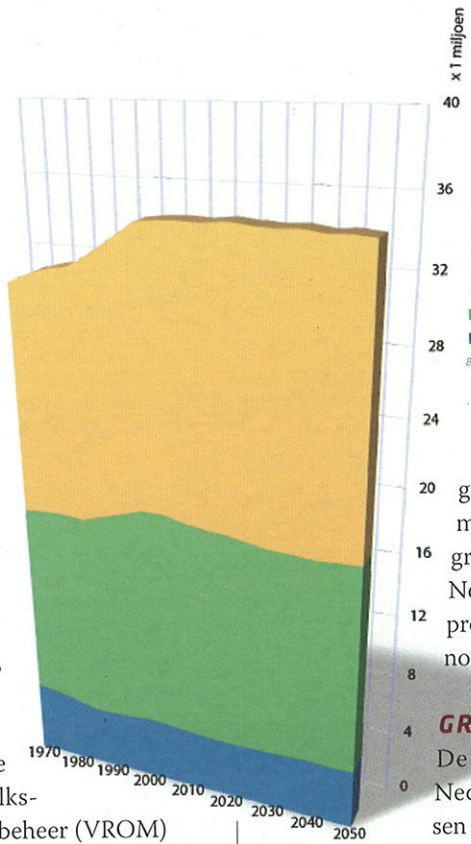

[grafiek 1]
ontwikkeling van de omvang van de bevolking naar leeftijdsgroep
ouder dan 65
20 tot 64 jaar
0 tot 19 jaar
BRON: CBS; 2009

"Het fenomeen bevolkingsdaling staat in toenemende mate politiek en beleidsmatig in de belangstelling. Dat is niet zonder reden. Bevolkingsdaling is op termijn onontkoombaar en heeft effecten op de kwaliteit van de openbare ruimte, de leefbaarheid en de economische dynamiek. Zowel in stad als land, en met name in economisch minder vitale regio's."[1]

Met deze woorden begint de Nederlandse minister Jacqueline Cramer (PvdA) van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) haar brief aan de Tweede Kamer waarin zij de studie "Verkenning rijksagenda krimp en ruimte" aan de Tweede Kamer aanbiedt. Regioplan Beleidsonderzoek heeft in opdracht van het Ministerie van VROM een verkenning uitgevoerd naar de gevolgen van bevolkingsdaling en de mogelijkheden om daar beleidsmatig op te reageren. In de brief geeft de minister aan dat de resultaten van de studie gebruikt zullen worden in het Actieplan Bevolkingsdaling én in lange termijnagenda's voor Nederland buiten de Randstad. Het Actieplan is voorzien in het najaar van 2009, terwijl de agenda's met opgaven, keuzen en dilemma's voor de lange termijn halverwege 2010 gereed zullen zijn.

NEDERLAND VERGRIJST

Nederland gaat krimpen; het duurt nog even en het zal niet zo snel gaan, maar de groei is eruit. Net als de omringende landen wordt Nederland geconfronteerd met een stagnatie van de bevolkingsgroei en op termijn met een daadwerkelijke teruggang van het aantal inwoners. Tot 2038 wordt een langzame voortgang van de groei voorspeld[2]. In de komende jaren tot 2020 wordt nog maar een jaarlijkse groei van 0,3 procent voorzien, die nog meer afneemt tot 2038. *[grafiek 1]*

Na 2038 is een verdere groei, hoe langzaam dan ook, onzeker. In twee van de vier door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uitgewerkte toekomstscenario's is sprake van een daling van de bevolking, vooral als gevolg van een lage vruchtbaarheid.[3] Een "sophisticated guesstimate" zou voor 2050 uitkomen op rond de zeventien miljoen inwoners, een lichte daling ten opzichte van het niveau dat Nederland rond 2038 bereikt.

Zoals uit grafiek 1 is op te maken gaat de groep 65-plussers een steeds groter deel uitmaken van de totale bevolking; Nederland vergrijst. In 2040 zullen 4,5 miljoen inwoners van Nederland ouder zijn dan 65 jaar. Dat is rond 26 procent van de bevolking. Op dit moment is het nog 15 procent.

GROEI IN GROTERE GEMEENTEN

De krimp is niet gelijkmatig verdeeld over Nederland. Er zijn grote verschillen te zien; tussen steden en dorpen, tussen regio's en tussen centrum en periferie. De kaart (procentuele groei/krimp gemeenten 2008-2025) laat zien dat de meeste Nederlandse gemeenten te maken krijgen met krimp. De kaart toont ook nog steeds groeiende gemeenten. Het blijkt dat die bevolkingsgroei zich meer en meer concentreert in grotere gemeenten. Hoe kleiner de gemeenten, des te vaker is sprake van teruglopende bevolkingsaantallen.

Gemeentegrootte 2008	Aantal gemeenten	Gemeente met daling inwoners tot 2025 (abs)		Gemeente met daling huishoudens tot 2025 (abs)	
		Abs	%	Abs	%
>100.000	25	3	12,0	1	4,0
50-100.000	41	11	26,8	2	4,9
20-50.000	188	114	60,6	11	5,9
0-20.000	189	123	65,1	24	12,7
Totaal	443	251	56,7	38	8,6

Bron CBS regionale prognose bevolking 2008-2025

De gemeente met zowel de grootste absolute als procentuele voorziene stijging is Utrecht. Deze gemeente groeit in de periode tot 2025 met bijna een derde. Ook de relatief nieuwe gemeente Almere en hoofdstad Amsterdam behoren tot de sterke groeiers. Binnen regio's met veel krimp zijn de steden over het algemeen toch nog groeiend, zoals Groningen (22%), Assen (15%) en Middelburg (14%). Een duidelijke uitzondering hierop is Heerlen met tien procent teruggang in inwoners.

[kaart 1]

Absolute groei en krimp van de bevolking
per gemeente van 2008 tot 2025
[BRON: CBS/PBL, 2009]

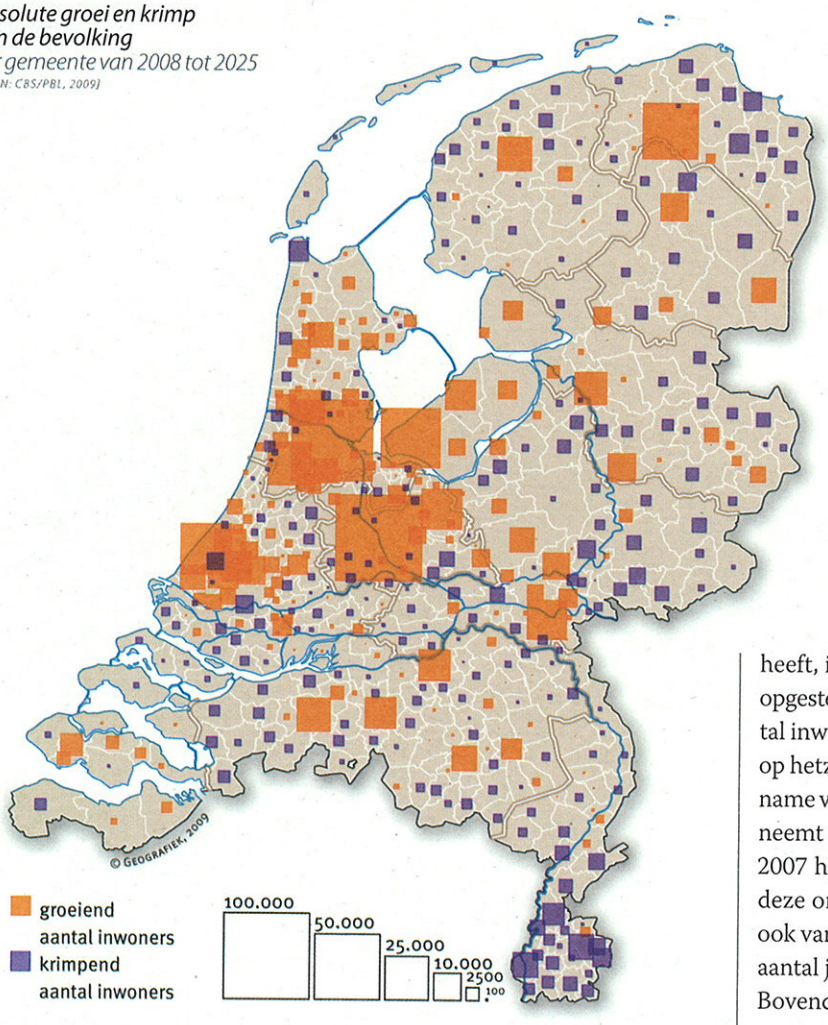

[kaart 2]

Buitenlands migratiesaldo in Parkstad Limburg
per gemeente in 2007

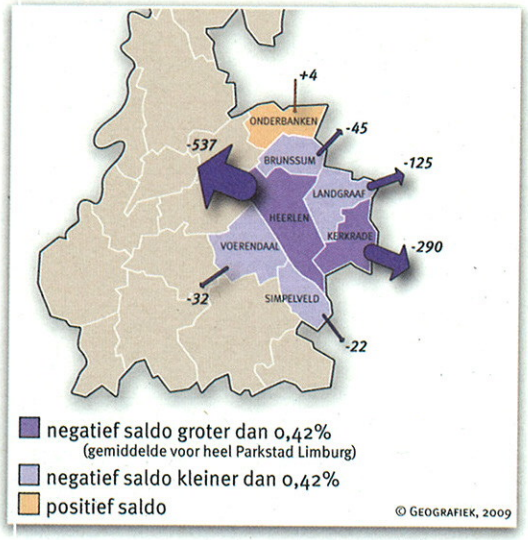

Snel groeiende steden tussen 2007-2025

Gemeente	Groei absoluut	Groei procentueel
Utrecht	95.528	32,2
Amsterdam	84.655	11,2
Almere	45.194	24,5
Groningen	40.037	22
Den Haag	33.189	7

Bron:CBS regionale prognose bevolking 2008-2025

Deze cijfers lijken te duiden op een nieuwe urbanisatie binnen Nederland. Behalve tot re-urbanisatie lijkt de bevolkingsontwikkeling te leiden tot een versterking van de concentratie van bewoners in de Randstad, in grote lijnen het gebied tussen Amsterdam, Almere, Utrecht en Rotterdam. Deze groei van Randstedelingen is goed waar te nemen in de kaart die de absolute groei en krimp van inwoners weergeeft. Ook uit die kaart is af te leiden dat de krimp zich vooral afspeelt in de randen van het land, de grensgebieden met Duitsland en België. *[kaart 1]*

KRIMP IN LIMBURG EN DELFZIJL

De provincie die op dit moment al het sterkst met krimp te maken heeft, is Limburg. Dit blijkt uit de prognose die de provincie heeft opgesteld in 2008 (Provincie Limburg, 2008). Sinds 2002 daalt het aantal inwoners in Limburg. De verwachting is dat rond 2030 Limburg op hetzelfde aantal inwoners zit als in 1970. De krimp wordt nu met name veroorzaakt door een bevolkingsdaling in Zuid-Limburg. Hier neemt de bevolking al af sinds 1997. In Midden-Limburg is dat sinds 2007 het geval. En naar verwachting zal Noord-Limburg in 2012 deze omslag meemaken. Er is niet alleen sprake van krimp, maar ook van een veranderende bevolkingssamenstelling. In 2040 zal het aantal jongeren ten opzichte van het aantal in 1970 gehalveerd zijn. Bovendien zal het aantal ouderen dan verviervoudigd zijn.

De belangrijkste oorzaak voor de krimp in Limburg is een combinatie van een negatieve natuurlijke aanwas en een negatief migratiesaldo. Limburg is de eerste provincie in Nederland die geconfronteerd wordt met een negatieve natuurlijke aanwas. Het aantal geboorten daalt vanwege een lage vruchtbaarheid (lager dan het landelijk gemiddelde) terwijl het aantal overlijdens toeneemt (ook deze toename is sterker dan landelijk). Beide oorzaken zijn het sterkst zichtbaar in Zuid-Limburg.

Naast de negatieve natuurlijke bevolkingsaanwas, wordt Limburg bovendien geconfronteerd met een migratiesaldo dat relatief lager is dan landelijk. Veel bewoners verlaten Limburg en verhuizen naar onder andere Duitsland en België. *[kaart 2]*

Een andere regio waar krimp zich al enige jaren manifesteert is Noordoost-Groningen. Met name de regio Delfzijl heeft te maken met een aanzienlijke krimp van de bevolking. Deze gemeente telde in 2000 nog ruim 29.000 inwoners. In 2008 zijn dat er 2.000 minder en tot 2015 dreigt een verlaging met nog eens 2.000 inwoners.

De oorzaak is het vertrekoverschot en een negatief geboortesaldo. Vooral veel jonge mensen in de leeftijd 15 tot 24 jaar verlaten de regio Noordoost-Groningen. Verwacht wordt dat het aantal twintigers, dertigers en veertigers de komende decennia zal afnemen, waardoor de potentiële beroepsbevolking ook zal dalen. Het aandeel ouderen in de bevolking zal hierdoor toenemen. De regio

[kaart 3]

Jaar waarin groei omslaat in krimp voor verschillende landen in Europa

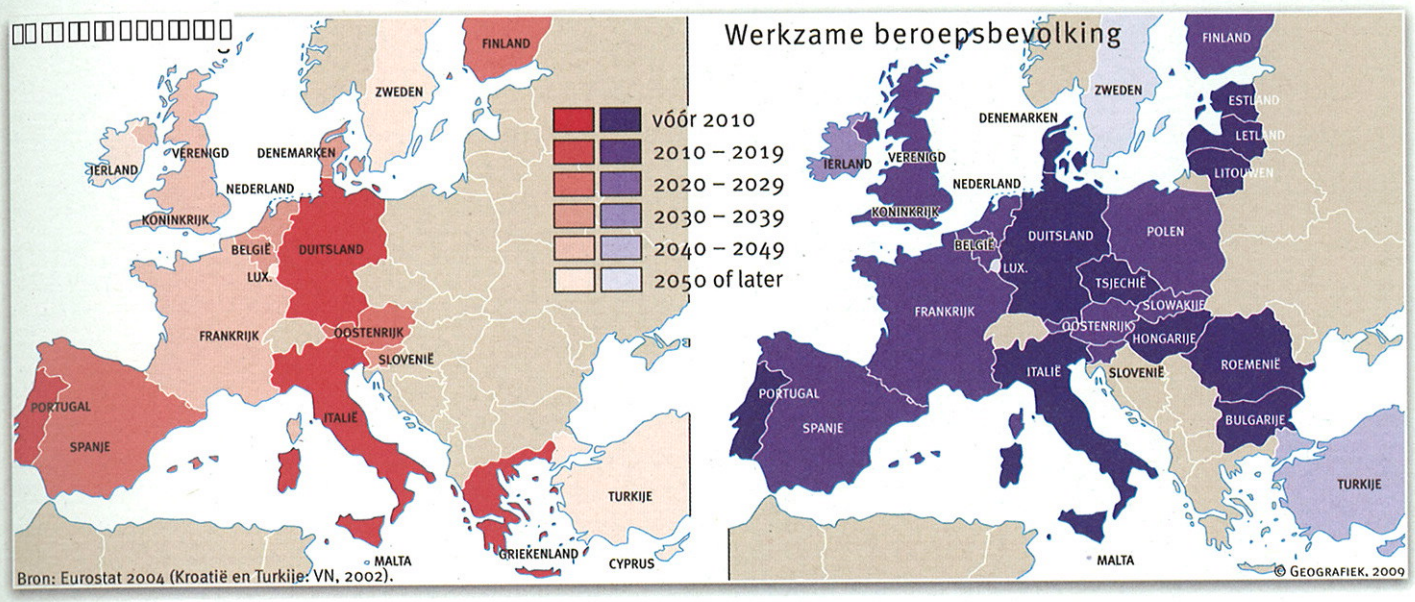

Noordoost-Groningen zal hierdoor sterk vergrijzen.

Andere regio's in Nederland waar duidelijk sprake is van teruglopende bevolkingsaantallen zijn Zeeland, met name Zeeuws Vlaanderen, en veel landelijke gebieden in Noordwest Friesland, de Achterhoek, Twente en Zuidoost en Zuidwest Brabant.

Wanneer we Nederland in internationaal perspectief bekijken, blijkt dat de krimp bescheiden is (Van Dam e.a., 2006). Oost-Europese landen hebben op dit moment al te maken met een afname van de bevolking. West-Europa krijgt daar ook mee te maken, maar in deze landen zal, met uitzondering van Duitsland, de bevolkingsomvang in 2050 groter zijn dan de huidige. Nederland krijgt in vergelijking met andere Europese landen pas laat te maken met krimp. Bovendien zal de omvang van de krimp relatief gering zijn. *[kaart 3]*

› In 2030 telt Nederlands Limburg evenveel inwoners als in 1970 ‹

RUIMTELIJKE GEVOLGEN

De krimp is aanleiding voor een aantal belangrijke veranderingen in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Het betreft vooral:

Een kwantitatieve verschuiving van de bevolking naar West-Nederland (de periferie krimpt, de Randstad en omstreken groeien). Groei van het aantal inwoners vindt in de toekomst vooral nog plaats in Noord- en Zuid-Holland, Flevoland en Utrecht. De groei met 630.000 inwoners tussen 2005 en 2025 vindt voor tweederde plaats in de provincies Noord- en Zuid-Holland (PBL, Ruimte monitor). In de overige provincies is sprake van teruglopende groei, stilstand en krimp.

Een kwantitatieve verschuiving van de bevolking van plattelandsgemeenten naar grotere steden in perifere regio's. In het noorden groeien steden als Groningen, en in iets mindere mate Assen en Leeuwarden, nog aanzienlijk. Deze groei gaat ten koste van het omliggende platteland.

Een kwantitatieve verschuiving van de bevolking in krimpgemeenten van kleine kernen naar het groeiende regiocentrum. Een voorbeeld hiervan binnen de gemeente Terneuzen is de kern Terneuzen.

Een kwalitatieve verschuiving van de bevolking tussen stad en platteland. De stadsgewesten groeien tussen 2008 en 2025 gemiddeld met circa vijf procent (CBS/PBL 2008). In verband met aanwezige werkgelegenheid en scholingsmogelijkheden vertrekken de jongeren en hoogopgeleiden naar de stedelijke gebieden. Ook trekken jongeren en hoger opgeleiden vaak naar het westen des lands. In landelijke gebieden buiten het westen is daarom sprake van een relatief sterkere vergrijzing. In de gemeente Delfzijl bijvoorbeeld, is in 2030 60% van de bevolking ouder dan 55 jaar.

Het ontstaan van gaten in de stedelijke gebieden (perforatie) in krimp regio's. Door leegstand en sloop ontstaan gaten in het stedelijk weefsel die vervolgens weer consequenties hebben voor bijvoorbeeld het draagvlak voor voorzieningen in een gebied. Deze situatie doet zich bijvoorbeeld voor in Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen.

Het Nederlandse ruimtelijk beleid is gericht op versterking van de positie van de Randstad als duurzame en concurrerende topregio binnen Europa. De geschetste demografische ontwikkelingen staan die ambitie niet in de weg. Binnen het ruimtelijk beleid zal de vraag gerechtvaardigd zijn of de Randstad niet te zwaar gaat worden belast, wat nadelige consequenties kan hebben voor de woningmarkt, het verkeer en het milieu. Bovendien is de keerzijde van de medaille dat de gebieden buiten de Randstad aan belang kunnen gaan inboeten. Het is wederom de vraag hoe wenselijk dat is. Een aantal van de gevolgen van krimp werken we hieronder per thema uit.

ETHISCHE SEGREGATIE OP DE WONINGMARKT

Voor de woningmarkt is een aantal aspecten van de demografische ontwikkeling van belang. Vooral de ontwikkeling in het aantal huishoudens is interessant. Uit de onderstaande kaart blijkt dat er voorlo-

[kaart 4]

Procentuele groei en krimp van het aantal huishoudens per gemeente van 2008 tot 2025

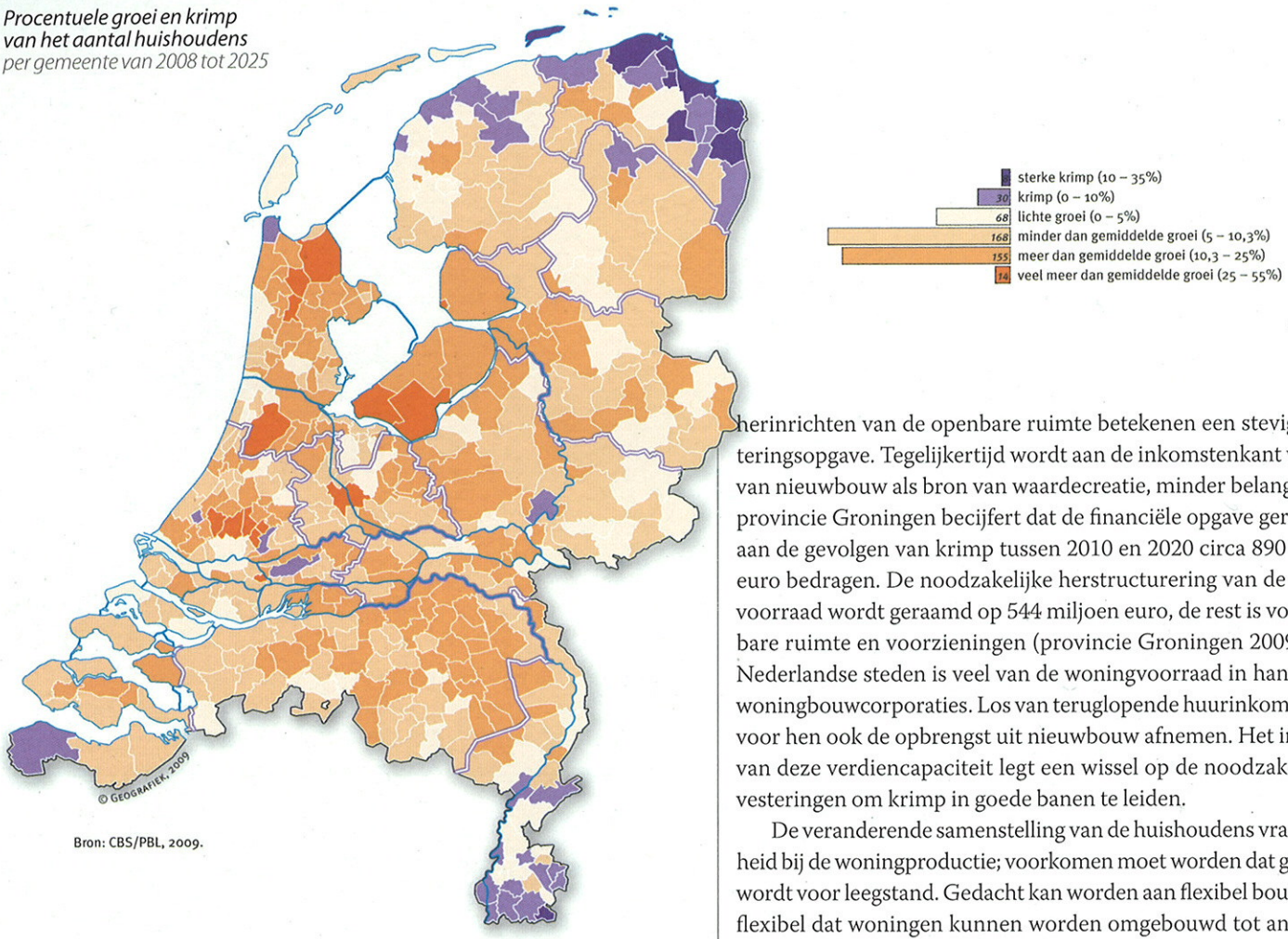

Bron: CBS/PBL, 2009.

pig slechts enkele gebieden zijn waar sprake is van een stevige teruggang in aantallen huishoudens. *[kaart 4]*

In gebieden met een teruglopend aantal huishoudens valt de vraag naar woningen terug, zo erg soms dat leegstand het gevolg kan zijn. Die leegstand zal zich het eerst voordoen in minder gewenste woningen in gebieden die evenmin erg in trek zijn. Door de ontspannen woningmarkt die daardoor ontstaat, krijgen bewoners die daartoe de financiële mogelijkheden hebben, de kans zich te verbeteren op de woningmarkt. De financieel minder draagkrachtigen blijven achter in minder aantrekkelijke wijken. Wanneer daar leegstand ontstaat, dreigt verloedering en aantasting van de leefbaarheid, wat op zich weer aanleiding kan zijn voor vertrek van bewoners en voorzieningen.

Hierdoor kunnen tegenstellingen in de stedelijke ruimte zich verscherpen. In de grote steden zal de sociaaleconomische scheidslijn grotendeels parallel lopen aan de etnische. Etnische segregatie ligt hierdoor op de loer, naar verwachting vooral in de vroeg naoorlogse woonwijken. Sloop, herstructurering, verdunnen en/of vergroenen zijn volgens het Ruimtelijk Planbureau dan de (noodzakelijke) beleidsopties (van Dam e.a., 2006, Eichholz en Lindenthal 2009).

Dergelijke ingrepen in de bestaande voorraad en het vervolgens herinrichten van de openbare ruimte betekenen een stevige investeringsopgave. Tegelijkertijd wordt aan de inkomstenkant verkoop van nieuwbouw als bron van waardecreatie, minder belangrijk. De provincie Groningen becijfert dat de financiële opgave gerelateerd aan de gevolgen van krimp tussen 2010 en 2020 circa 890 miljoen euro bedragen. De noodzakelijke herstructurering van de woningvoorraad wordt geraamd op 544 miljoen euro, de rest is voor openbare ruimte en voorzieningen (provincie Groningen 2009). In de Nederlandse steden is veel van de woningvoorraad in handen van woningbouwcorporaties. Los van teruglopende huurinkomsten, zal voor hen ook de opbrengst uit nieuwbouw afnemen. Het inzakken van deze verdiencapaciteit legt een wissel op de noodzakelijke investeringen om krimp in goede banen te leiden.

De veranderende samenstelling van de huishoudens vraagt alertheid bij de woningproductie; voorkomen moet worden dat gebouwd wordt voor leegstand. Gedacht kan worden aan flexibel bouwen. Zo flexibel dat woningen kunnen worden omgebouwd tot andersoortige wooneenheden, bijvoorbeeld van gezinswoning naar eenheden geschikt voor alleenstaanden. In het bijzonder zal geanticipeerd moeten worden op de groeiende groep ouderen in de samenleving. Creativiteit gericht op nieuwe oplossingen is nodig.

ONDERWIJS, CULTUUR EN OPENBAAR VERVOER

De gevolgen van bevolkingsdaling voor voorzieningen zijn afhankelijk van het type voorzieningen en het type krimp. Een geringe krimp heeft veelal nauwelijks gevolgen, zeker wanneer het welvaartsniveau in een gebied blijft toenemen. In geval van een aanzienlijke krimp kunnen de gevolgen voor bepaalde voorzieningen groot zijn.

› Maatwerk in de regio ‹

Ontgroening betekent minder vraag naar onderwijsvoorzieningen en ook naar bijvoorbeeld consultatiebureaus. In sommige Nederlandse regio's is deze ontwikkeling al voelbaar. Zo zal in de provincie Limburg door de daling van het leerlingenaantal in de komende tien jaar een kwart tot een derde van de schoolgebouwen voor het primair onderwijs overbodig worden (Provincie Limburg, 2008). In Zeeland zien sommige gemeenten tot 2020 het aantal basisschoolleerlingen met 20-30 procent teruglopen (Provincie Zeeland 2008). Zelfs wanneer een school niet gesloten hoeft te worden, zal bijvoorbeeld de bekostiging een probleem kunnen worden aangezien

Delfzijl telde in 2000 nog ruim 29.000 inwoners. In 2008 zijn dat er 2.000 minder en tot 2015 dreigt een verlaging met nog eens 2.000 inwoners. Deze woningen worden gesloopt.
(MINISTERIE VROM. ROB POELENJEE)

financiering loopt via het aantal leerlingen. Hierdoor dreigt ook de kwaliteit van het onderwijs te verminderen. Om het onderwijs toegankelijk en van goede kwaliteit te houden, kan gekeken worden naar een (andere) spreiding van deze voorzieningen en eventueel naar andere financieringsbronnen.

Indien ontgroening gepaard gaat met vergrijzing, ontstaan ook nieuwe kansen voor krimpende regio's. Door vergrijzing zal de vraag naar andersoortige voorzieningen namelijk toenemen. Een voorbeeld hiervan is de vraag naar culturele voorzieningen. Dit soort instellingen wordt vaak goed bezocht door ouderen. Ook in de zorgsector liggen kansen. In Limburg wordt geëxperimenteerd met appartementen bij ziekenhuizen zodat (oudere) patiënten langer bij het zorgaanbod kunnen blijven zonder ziekenhuisbedden te bezetten.

Het beleid zal er ook op gericht moeten zijn om de krimp te begeleiden. Voorkomen moet worden dat krimpregio's in een negatieve spiraal terecht komen. Wanneer bepaalde voorzieningen niet meer overal te handhaven zijn, is clustering een oplossing. Het kan gaan om clustering van verschillende functies in een multifunctionele accommodatie, of clustering van bepaalde functies in bepaalde locaties, terwijl andere functies weer in een andere locatie zijn te clusteren (vorm van specialisatie). Zo kan een kern of dorp zich toeleggen op sportvoorzieningen voor een aantal kernen of buurten, terwijl elders de onderwijsvoorzieningen te vinden zijn.

Ook kan gekozen worden voor meer mobiele voorzieningen, zoals de bibliotheekbus. In krimpregio's kan het draagvlak (in de zin van voldoende vraag) voor openbaar vervoersvoorzieningen verminderen. Juist daar is vaak sprake van een veroudering van de bevolking en hebben die ouderen het openbaar vervoer weer hard nodig. In die gevallen is het noodzakelijk creatieve oplossingen te bedenken bijvoorbeeld in de vorm van vraaggestuurd openbaar vervoer.

SEX AND THE CITY

Ook op andere terreinen zijn gevolgen te verwachten. Economisch gezien betekent krimp enerzijds een afname van het aanbod van arbeidskrachten, anderzijds valt voor de detailhandel een stuk van de lokale vraag weg. Wanneer geen nieuwe inkomstenbronnen aangeboord worden leidt dat veelal tot het verdwijnen van de meeste winkels in de kernen. De relatie tussen economie en krimp is overigens complex.

Bijna altijd doet krimp zich voor in regio's die in economisch opzicht stagneren. In het buitenland zijn extreme voorbeelden aanwijsbaar, zoals de steden in Noord-Engeland, of voormalige industriesteden in de VS (Pittsburg, Detroit). Wanneer de werkgelegenheid afneemt, stagneert de bevolkingsgroei, waarbij migratie een belangrijk element is.

Nieuwbouw in Delfzijl - Holwierde komt soms moeizaam tot stand.
(MINISTERIE VROM. ROB POELENJEE)

In de Nederlandse situatie gaat dit eveneens op: in Zuid-Limburg is het vooral de mijnindustrie die verdween, in Noordoost-Groningen zijn in diverse industrietakken vele arbeidsplaatsen verdwenen. Met name beter opgeleiden vertrekken naar de nieuwe groeicentra. Aangezien nieuwe economische groei vooral een stedelijke aangelegenheid is (internationale zakelijke dienstverlening), is er een trek van hoger opgeleiden naar de stad; nieuwe urbanisatie. De Nederlandse demograaf Jan Latten wijst erop dat behalve de werkgelegenheid ook de levensstijl (die uit de televisieserie Sex and the City) in de steden een sterke aantrekkingskracht heeft op jonge hoger opgeleiden.

Krimp biedt ook ruimte en kansen. Ruimte voor nieuwe vormen van grondgebruik, zoals de ruimtevragende teelt van energiegewassen, of voor parken met windmolens of zonnepanelen. Ruimte ook voor recreatiegroen en -water, golfbanen, bungalowparken, fietsroutes, parken (ook binnenstedelijk), voor nieuwe combinaties van zorg en landschapsontwikkeling, et cetera.

› Veel **geldstromen** van rijk naar gemeente **zijn op groei gebaseerd** ‹

BELEID: ANTICIPEREN EN INNOVEREN

Krimp in Nederland lijkt onomkeerbaar en kan verstrekkende gevolgen krijgen. Vanuit zowel het rijk als lagere overheden is beleid gewenst. De verschillende overheden zijn soms de sleutel tot oplossingen, soms voorwaardenscheppend. Terugkerende kenmerken van een goede aanpak zijn anticiperen en innoveren, een bovenlokale samenwerking uitgaande van een integrale visie op de regio, gefaciliteerd door nieuwe financieringsstromen en (mede) uitgevoerd door gemeente, corporaties en private partijen samen. Bedacht moet worden dat de werking van mogelijke oplossingen in een context van bevolkingsdaling onbekend is. De neiging bestaat terug te vallen op uit een verleden van groei bekende oplossingen (BNA, 2009).

Rijk

In zijn algemeenheid dient de rijksoverheid te erkennen dat er verschillen zijn in demografische ontwikkelingen in Nederland. Ook dient zij te erkennen dat dit vraagstukken kan oproepen die moeilijk met bestaand beleid zijn op te lossen; sterker nog, waarvoor bestaand beleid en bestaande regelingen contraproductief kunnen werken. In het bijzonder is er het structureel probleem van wegvallende financiële middelen op lokaal niveau, waar veel geldstromen van rijk naar gemeente juist op groei gebaseerd zijn. Vanuit het rijk dient tevens erkend te worden dat de sleutel voor een aanpak ligt in de regio, alwaar maatwerk mogelijk moet worden gemaakt. Het rijk kan daar voorwaardenscheppend aan bijdragen dan wel door stimulering van innovatie, creativiteit, kennisontwikkeling en -verspreiding. Juist dit beleid zou ingekaderd kunnen worden in een visie van het rijk op de ontwikkeling van de regio's.

Provincie

Voor de provincie ligt een hele belangrijke rol in het mogelijk maken van maatwerk op lokaal niveau via gerichte subsidiering en in het zorgen voor een optimale samenwerking tussen gemeenten of regio's. Te allen tijde dient beleidsconcurrentie tussen gemeenten ("inwonerskannibalisme") te worden voorkomen. De provincie kan de regisseur zijn, die bij voorkeur stimuleert, maar die ook dwangmiddelen heeft. Overigens hoeft dit niet altijd de provincie te zijn. De VROM-raad bepleit in haar advies "Wisselende Coalities" (2008) flexibele programmagestuurde gebiedsverbanden, zonder de discussie aan te gaan over een extra bestuurslaag. Te vaak, zo stelt de Raad, gaan structuurdiscussies ten koste van de inhoud. Dit advies lijkt in het geval van een krimpbeleid zeker op zijn plaats.

Gemeente

Gemeenten dienen zich ervan bewust te zijn dat krimp geen voorbijgaand verschijnsel is en dat het niet kan worden afgewend door het concurreren om (nieuwe) bewoners. In verschillende regio's is krimp "a fact of life" en dat dient erkend te worden. Vervolgens zullen oplossingen veelal op regionaal niveau gezocht moeten worden. Samenwerking tussen gemeenten en met andere partijen (zorginstellingen, corporaties, onderwijs, etc) is een noodzakelijk voorwaarde voor succes. In Parkstad Limburg wordt veel krimpbeleid ontwikkeld en geïmplementeerd door het samenwerkingsverband van gemeenten aldaar. Krimp is te voorzien: voor gemeenten die nog niet zijn geconfronteerd met krimp is het aan te raden zich er vroegtijdig op voor te bereiden. Op die manier kunnen financiële problemen in de toekomst worden voorkomen.

EINDNOTEN › [1] Brief van de Minister van VROM, Aanbieding Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte en Ruimte maken voor Krimp. Den Haag, 12 juni 2009 [2] CBS/PBL (Planbureau voor Leefomgeving), 2009 [3] Een vruchtbaarheidscijfer van 1.75, waar 2.1 nodig is voor volledige vervanging.

LITERATUUR › Aedes, *Krimp,...een groeiende opgave.* Position Paper. Hilversum 2008 ■ Beek, F., van, *Denken in scenario's,* V&W/KIM, Den Haag 2007 ■ Beek, H. ter en L. Heuts, *Economische Kansenzone Amsterdam Zuidoost. Verkenning van vorm, inhoud en draagvlak.* Regioplan/Amsterdam Zuidoost 2009 ■ BNA e.a., *Ruimte maken voor krimp. Ontwerpen voor minder mensen.* BNA, Rotterdam 2009 ■ CBS, *Regionale prognose bevolking 2008-2025,* CBS Voorburg Heerlen 2009 ■ CBS, *Regionale huishoudens prognose 2008-2025,* CBS Voorburg Heerlen 2009 ■ CBS, *Beroepsbevolking prognose 2008-2025,* CBS Voorburg Heerlen 2009 ■ CBS, *Regionale prognose geboorte, sterfte en migratie 2008-2025,* CBS Voorburg Heerlen 2009 ■ CBS, RIVM, MNP, *Lange-termijn bevolkingsscenario's voor Nederland,* Voorburg Heerlen 2004 ■ CPB, *Four Futures of Europe,* Den Haag 2003 ■ CPB, RPB, MNP, *Welvaart en Leefomgeving,* Den Haag 2006 ■ Dam, F. van e.a., *Krimp en Ruimte,* Ruimtelijk Planbureau, NAI uitgevers, Rotterdam 2006 ■ Dam, F. van e.a., *De ruimtelijke gevolgen van demografische krimp.* In Beleid en Maatschappij 2008-4, p.322-329 ■ Das, M. en H. de Feijter, *Wie komen en wie gaan?* In Latten, J. en S. Musterd (eds) 2009 ■ Derks, W., *Aandacht voor krimp neemt toe.* In: DEMOS 25-1 2009, p.9-11 ■ Eichholz, P. en T. Lindenthal, *Demografische krimp en woningprijzen,* In: *ESB 94,* p.249-252, 2009 ■ Gemeente Delfzijl, *Krimpen en groeien in Delfzijl. Verandering in de bevolking – gevolgen - strategie – actieplan.* Delfzijl 2009 ■ Latten, J., *Veranderend demografisch tij.* In: DEMOS 25-1, 2009, p. 4-6 ■ Latten, J., M. Das en K. Chlakova, *De stad Groningen als roltrap van het Noorden, Bevolkingstrends* 2008-2, p.52-59 ■ Latten, J. en S. Musterd (eds), *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor parkstad Limburg.* Parkstad Limburg, NICIS 2009 ■ Ministerie van VROM, LNV, VenW, OC&W en Defensie, *Nota Ruimte,* Den Haag 2006 ■ Parkstad Limburg, *Regionale woonvisie op hoofdlijnen.* Parkstad Limburg 2006 ■ Provincie Groningen, *Consequenties van bevolkingsdaling voor de overheid. Het andere gezicht van de ruimtelijke ontwikkeling.* Groningen 2009 ■ Provincie Limburg, *Bevolkingsprognose 2008-2040,* Maastricht 2008 ■ Provincie Limburg, Demografische Proefregio Limburg: *Ruimte voor vernieuwing Over de vernieuwingsvraagstukken die demografische veranderingen in Limburg met zich mee brengen.* Maastricht 2008a ■ Provincie Zeeland, *Onverkende paden. Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw.* Middelburg 2008 ■ Renooy, P., J. Klever en M. de Groen, *Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte. Ministerie van VROM,* Den Haag 2009 ■ Ruimtelijk Planbureau, *Krimp en ruimte, Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid.* Den Haag, 2006 ■ Smeulders, E. en J. Latten, *De verborgen aantrekkingskracht van Parkstad Limburg.* In Latten, J. en S. Musterd (eds), 2009 ■ VROMraad, *Wisselende coalities. Naar een effectief regionaal ruimtelijk beleid.* Den Haag 2008 ■ Wagt, M. van der, *Krimp in het buitenland.* In: Ruimte in Debat 2007-1, p. 12-16